

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΜΠΟΝΗ
Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ*

Ἦτοι Χαρακτηρισμὸς τῆς ἀπὸ τῆς Θ' μέχρι τῆς ΙΕ' ἑκατοντ.
ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας.

Σεβασμιώτατοι,
Κύριε Πρύτασι,
Κύριε Κοσμητορ,
Κυρίες καὶ Κύριοι,

Εἶναι εὐλογος καὶ δεδικοιολογημένη ἡ διακατέχουσα πάντα νέον τῆς Ἐπιστήμης θεράποντα συγκίνησις ἐπὶ τῇ ἐπισήμῳ, παρουσίᾳ τοσοῦτον σοφοῦ ἀκροατηρίου, ἐνάρξει τῶν ἀπὸ τῆς Πανεπιστημιακῆς ἕδρας μαθημάτων αὐτοῦ. Καὶ ἡ συγκίνησις αὕτη ἀποβαίνει ἔτι μείζων δι' ἐμέ, ἀναλογιζόμενον τὸ πρὸς με πλῆθος τῶν ἀγαθῶν τοῦ Κυρίου εὐεργεσιῶν καὶ ἀναμνησκόμενον οὐχὶ ἑνός, ἀλλὰ πολλῶν - πλείστων εὐεργετῶν, οἵτινες ἐβοήθησάν με καὶ συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν μου ταύτην ἀνάδειξιν. Ἐν τῷ στενῷ δὲ κύκλῳ τῶν συντελεστῶν τῆς μορφώσεως καὶ προαγωγῆς μου, ἐκτὸς τῶν πεφιλημένων γονέων, τῶν λοιπῶν διδασκάλων καὶ εὐεργετῶν μου, ἐξέχουσαν καταλαμβάνει θέσιν καὶ ἡ Σεβαστὴ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς χορεία τῶν Καθηγητῶν, εἰς ἣν οὐ μόνον τὴν θεολογικὴν καθόλου μόρφωσίν μου χρεωστῶ, ἀλλὰ καὶ τὸν δι' ἱστορικὰς καὶ γραμματειακὰς σπουδὰς ἐμπνευσθέντα μοι ἰδιαίτερον ζῆλον. Ἡ εὐμένεια δέ, ἣν διὰ τῆς ψήφου Αὐτῆς πρὸς με ἐπεδείξατο, οὐ μόνον βαθέως ἀπέναντί της εὐγνώμονα ἔσασι με καθιστᾷ, ἀλλὰ καὶ μοι ἐπαυξάνει τὴν συναίσθησιν τῆς ὑποχρεώσεως, ὅπως πᾶσαν καταβάλω τὸ ἐπ' ἐμοὶ προσπάθειαν διὰ νὰ φανῶ ἀντάξιός τῶν προσδοκιῶν Αὐτῆς.

*

Ψηφισθεὶς παμψηφεί καὶ διορισθεὶς Ὑφηγητῆς τῆς ἀπὸ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας, ἐθεώρησα σκόπιμον νὰ ἐκλέξω ὡς θέμα τοῦ ἐναρκτηρίου μαθήματός μου «Τὰ ἀπὸ τῆς Θ'

* Ἐναρκτήριος λόγος, λεχθεὶς τῇ 20 Δεκεμβρίου 1938 ἐν τῇ αἰθούσῃ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἐπὶ τῇ ἀναγορεύσει μου εἰς Ὑφηγητὴν ἐν τῇ Ἐκτάτῳ αὐτοτελεῖ ἕδρα τῆς ἀπὸ τοῦ Θ' αἰ. καὶ ἐφεξῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας. Ἡ δημοσίευσίς τοῦ λόγου τούτου μετὰ τὸσον χρόνον ὀφείλεται εἰς αἴτια ἐκτὸς τῆς θελήσεώς μου.

μέχρι τῆς ΙΕ' ἑκατοντ. κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας», διὰ τε τὸν γενικὸν τοῦ θέματος χαρακτῆρα καὶ διότι τὸ θέμα τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν γενικὴν, οὕτως εἰπεῖν, εἰσαγωγὴν τῶν περαιτέρω εἰδικῶν τοῦ κλάδου μου μαθημάτων.

Ἄλλ' ἢ διαπραγματεύσεις τοῦ ἡμετέρου θέματος θέλει κατ' ἀνάγκην περιορισθῆ εἰς τὰ κύρια καὶ οὐσιώδη, οὐ μόνον διὰ τὸ ἀδύνατον τῆς παμμεροῦς προφορικῆς ἐξετάσεως τοσοῦτον πολυσχιδοῦς καὶ πολυμεροῦς θέματος, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν στενότητα τῶν ὁρίων ἐνὸς ὥριμου μαθήματος.

Ἐν πάσῃ λοιπὸν δυνατῇ συντομίᾳ θὰ προσπαθήσωμεν, κατὰ τὴν τριμερῆ, ἣν τῷ θεματι ἡμῶν δίδομεν διαίρεσιν, νὰ ἐξετάσωμεν, μετὰ σύντομόν τινα εἰσαγωγὴν: I. Τίνες οἱ σπουδαιότεροι λόγοι, οἱ συντελέσαντες εἰς τὴν κατὰ τὴν ὑπ' ὄψιν περίοδον ἀνάπτυξιν τῶν γραμμάτων καθόλου καὶ τῆς Θεολογίας εἰδικώτερον ἐν Βυζαντίῳ. II. Ποῖον τὸ περιεχόμενον τῆς κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας καὶ III. Ποία ἡ ἀξία καὶ σπουδαιότης ταύτης διὰ τὴν Ἐπιστήμην.

I

«Ἐὰν αἱ λογοτεχνίαι», λέγει ὁ Krumbacher¹. «ὡς καὶ τὰ πλεῖστα τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, βαθμηδὸν ἀκμαῖουσι καὶ παρακμαῖουσι καὶ διὰ τοῦτο αἱ τόσον ἀπότομοι διαιρέσεις, ὅποιας ὁ εἰς συνοψίσματα περιοριζόμενος ἐγκέφαλος τοῦ ἀπείρου καὶ ἀνοήτου κατὰ τὸ δοκοῦν κατασκευάζει, σπανίως ὑφίστανται ἐν τῇ πραγματικότητι, οὐχ ἦττον ὅμως ἐν τῷ πνευματικῷ βίῳ τῶν τε ἀτόμων καὶ τῶν ἐθνῶν καὶ τῆς ὅλης ἀνθρωπότητος ἐμφανίζονται χρονικὰ τινα σημεῖα, τὰ ὅποια ἄνευ ὑπερβολῆς δύνανται νὰ ὀνομασθῶσι πραγματικὰ ὁροθέσια ἐποχῶν». Καὶ τῷ ὄντι· τίς δύναται ν' ἀμφιβάλλῃ ὅτι ἡ διαίρεσις τῆς μιᾶς Ἱστορίας τῶν θεολογικῶν γραμμάτων εἰς δύο μεγάλα τμήματα, περιλαμβάνοντα τὸ μὲν τὴν μέχρι τοῦ Η' αἰῶνος θεολογικὴν γραμματείαν, τὸ δὲ τὴν ἀπὸ τοῦ Θ' αἰ. καὶ ἐφεξῆς τοιαύτην, δὲν στηρίζεται εἰς ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητος διὰ τὴν χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν γεγονότα; Ἡ θέσπισις τῆς Κυριακῆς τῆς Ὁρθοδοξίας ἐν ἔτει 843, μετὰ τὴν ἐπὶ μίαν ὄλην ἑκατονταετίαν ἐκ βάθρων τὸ ἐκκλησιαστικὸν οἰκοδόμημα κλονίσασαν Εἰκονομαχίαν ἐξ ἐνὸς καὶ τὸ κατὰ τινας δεκαετηρίδας ὕστερον ἐπελθὸν Σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς ἐξ ἑτέρου, ἀπετέλεσαν ἀνυπολόγιστου σημασίας γεγονότα διὰ τὴν πνευματικὴν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας ἀνάπτυξιν καὶ περαιτέρω αὐτῆς ἐξέλιξιν. Μάλιστα δ' ἐν τῷ τελευταίῳ τούτῳ γεγονότι ἔγκειται καὶ ὁ κατ' ἀνάγκην διαχωρισμὸς τῶν

1. Krumbacher—Σωτηριάδου, Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας (Βιβλιοθήκη Μαρασλή). Ἐν Ἀθήναις 1900 τ. 1—3 I, 32.

ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων εἰς συγγραφεῖς πρὸ τοῦ Σχίσματος καὶ εἰς συγγραφεῖς μετὰ τὸ Σχίσμα, περὶ τοὺς ὁποίους καὶ νῦν ἀσχολούμεθα.

Ἐπειδὴ ἤδη παρήλθεν ἡ παλαιότερα βυζαντινὴ περίοδος, ἤρχισε μετὰ μακρὸν χρόνον ἀκαρπίας, νέα ζωὴ καὶ ἀνάπτυξις τῆς θεολογικῆς παιδείας, κατὰ φύσιν μάλιστα προοδευτικὴν καὶ ἐνιαίαν προϊούσα. Τὰ δογματικὰ κυρίως προβλήματα, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀσκητικὰ καὶ ἠθικὰ ἐνδιαφέροντα, συντείνουσιν καὶ τῆς ὁσμῆραι μεγεθυνομένης ἀγάπης εἰς γνῶσιν τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ἔδωκαν τὴν πρώτην ὥθησιν εἰς ἀνάπτυξιν τῆς θεολογικῆς παιδείας κατὰ τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν περίοδον. Καὶ ὅποια μὲν καὶ ὅποση εἶναι ἡ ἀνυπολόγιστος ἀξία τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τῶν ὀκτῶ πρώτων αἰώνων, εἶναι περιττὸν καὶ νὰ εἴπωμεν. Οὗτοι ἀνήκουσιν εἰς τὴν καθολικὴν, τὴν ἐνιαίαν, τὴν ἀδιαίρετον χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἔχουσι διὰ τοῦτο, ἐν τῇ ὑψίστῃ τῆς λέξεως σημασίᾳ, κοσμοϊστορικὴν ἀξίαν. Τούναντίον οἱ ἀπὸ τῆς Θ' ἑκατοντ. καὶ ἐφεξῆς ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ὁμιλοῦσιν ὡς μάρτυρες τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσεως μόνῃς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ βυζαντιακοῦ πολιτισμοῦ. Ἀλλὰ παρατηρητέον ὅτι οὐχὶ πάντες οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς τῆς παλαιᾶς περιόδου ἔχουσι τὴν ἦν γενικῶς ἀπεδώκαμεν κοσμοϊστορικὴν σημασίαν. Εἰς τὴν ἀπὸ τῶν μέσων μάλιστα τοῦ Ε' μέχρι τῶν μέσων τοῦ Θ' αἰ. περίοδον, ὀλίγοι σχετικῶς συγγραφεῖς δικαιοῦνται πλήρως τοῦ ἀνωτέρω χαρακτηρισμοῦ, οἱ οἱ Λεόντιος ὁ Βυζάντιος, Μάξιμος ὁ Ὁμολογητῆς, Ἀναστάσιος ὁ Σιναΐτης, Ρωμανὸς ὁ μελωδός, Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός καὶ εἴ τις ἕτερος¹. Ἀντιθέτως πλεῖστοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς τῆς μεταγενεστέρης περιόδου δύνανται νὰ παραβληθῶσι πρὸς μεγάλας ἐκκλησιαστικὰς φυσιογνωμίας τῆς παλαιότερας περιόδου καὶ νὰ συγκριθῶσι κατὰ τὴν φιλολογικὴν παραγωγὴν πρὸς τοὺς δοκιμωτέρους συγγραφεῖς ἐκείνης.

Καὶ νῦν ἐπὶ τῆς συγκεκριμένης ἐρωτήσεως: Τίνες οἱ σπουδαιότεροι λόγοι, οἱ συντελέσαντες εἰς τὴν ἀπὸ τῆς Θ' μέχρι καὶ τῆς ΙΕ' ἑκατοντ. ἀνάπτυξιν τῶν γραμμάτων καθόλου ἐν Βυζαντίῳ, ἔχομεν ν' ἀπαντήσωμεν τὰ ἑξῆς:

Ἡ ἀπὸ τῆς Θ' ἑκατοντ. αἰφνιδία, οὕτως εἰπεῖν, ἀνάπτυξις τῆς παιδείας καθόλου ἐν Βυζαντίῳ ἔκκαλαι προεκάλεσε τὸν θαυμασμὸν τῶν ἐπι-

1. Τὴν βιβλιογραφίαν περὶ ἐνὸς ἐκάστου τούτων εὕρισκει τις εἰς τὰ ἑξῆς κύρια ἔργα: Δημ. Σ. Παλάνοῦ, Πατρολογία. Ἐν Ἀθήναις 1930. Otto Bardenheuer, Geschichte der altkirchlichen Literatur. Fünfter Band: Die letzte Periode d. altkirchl. Lit. mit Einschluss des ältesten armenischen Schrifttums. Freiburg i. B. 1932. Berthold Altaner, Patrologia. Freiburg i. B. 1938. B. Altaner, Patrologia. Traduzione delle Benedettine del Monastero di S. Paulo in Sorrento riveduta dal dott. sac. S. Mattei. aggiornata e corretta dall' autore. Torino—Roma. Marietti, 1940.

στημόνων και διάφοροι προσβλήθησαν λόγοι εἰς ἐξήγησιν ταύτης, οἱ σπουδαιότεροι τῶν ὁποίων εἶναι :

α') Ὁ πρὸς τοὺς Ἄραβας γραμματειακὸς ἀνταγωνισμὸς καὶ β') τὸ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἡγεμόνων τῆς περιόδου ταύτης ἐπιδειχθὲν μέγα ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῆς παιδείας.

Ἐξ ἀρχῆς ἤδη ὀφείλομεν νὰ τονίσωμεν ὅτι ἐν Βυζαντίῳ δὲν παρατηρεῖται ἡ ἀπότομος καὶ βιαία, οὕτως εἰπεῖν, ἀποξένωσις ἐκείνη ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ, ἥτις συνέβη ἐν τῇ Δύσει. Ἐκ τούτου δ' ἐξηγεῖται καὶ ἡ μὴ ἐμφάνισις Ἀναγεννήσεως, ἐν τῇ στενῇ σημασίᾳ τῆς λέξεως. Ἐν Βυζαντίῳ ἔχομεν τὰς αὐξομειώσεις τοῦ ἐνδιαφέροντος ὑπὲρ τῶν ἀρχαίων σπουδῶν καὶ τῆς παιδείας καθόλου, αἵτινες ἦσαν ἀποτέλεσμα τῆς ἐσωτερικῆς τοῦ κράτους καταστάσεως καὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἰσχύος αὐτοῦ. Ἡ περίοδος τῆς Εἰκονομαχίας ἦτο ἐπόμενονον νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ τῆς στρατιωτικῆς καὶ οἰκονομικῆς τῆς Αὐτοκρατορίας ἀντοχῆς, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπιφέρῃ δυσεπούλωτον τραῦμα εἰς τὴν πνευματικὴν ταύτης ζωὴν καὶ ἐκδήλωσιν. Ἡ παιδεία κατέπεσεν εἰς μαρασμόν. Μόλις δὲ κατὰ τὸν Θ' αἰ. ἤρχισε καὶ πάλιν ν' ἀναθάλλῃ, ὅτε ἀκριβῶς ἡ ἰσχυρὰ Μακεδονικὴ δυναστεία ἀνέλαβε τὰ ἥγνια τῆς διακυβερνήσεως τοῦ κράτους ὑπὸ τὰς στιβαρὰς αὐτῆς χεῖρας καὶ γενικὴ ἀνοικοδόμησις ἤρχισε παρατηρουμένη εἰς πάσας τὰς ἐκδηλώσεις τῆς κρατικῆς μηχανῆς. Ἄλλ' ἀναντιρρήτως εἰς τὴν ὄθησιν πρὸς νέαν πνευματικὴν ἀνθήσιν σπουδαίως συνήργησε καὶ ὁ πρὸς τοὺς Ἄραβας γραμματειακὸς ἀνταγωνισμὸς.

α) Ὡς εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ Ἄραβες ἀπὸ τῶν μέσων τῆς Η' ἑκατοντ. μετὰ ζήλου θαυμαστοῦ ἤρξατο τῆς τῶν γραμμάτων καλλιέργειας. Οἱ Χαλιφῶν ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Ἀβασσιδῶν συνεκέντρωσαν πλῆθος χροφ., διὰ τὴν σπουδὴν τῶν ὁποίων προσεκάλεσαν Ἑλληνας πεπαιδευμένους, οἵτινες διὰ τῆς ἰδρύσεως Σχολῶν, ὧν προΐσταντο, καὶ διὰ τῆς μεταφράσεως τῶν ἐκλεκτοτέρων ἔργων τῆς ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος, πᾶσαν κατέβαλλον προσπάθειαν πρὸς διάδοσιν παρὰ τοῖς Ἀραβι τοῦ πνευματικοῦ τῶν Ἑλλήνων θησαυροῦ. Οὐ-

1. J. M. Hussey, M. A., *Church and learning in the Byzantine Empire*. Oxford-London 1937 σ. 22 ἔ.

2. Ἐσσελιγκ — Σακελλαροπούλου, Βυζάντιον καὶ Βυζαντινὸς πολιτισμὸς (Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὀφελίμων βιβλίων). Ἐν Ἀθήναις 1914 σ. 196.

3. Πρβλ. Hussey, ἔνθ' ἄν. σ. 28—36. A. A. Vasiliev, *Histoire de l'empire byzantin*, traduit du Russe par P. Brodin et A. Bourguina. Paris 1932 τ. 1—2 I, 476)92. K. Ἀμάντου, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους. Ἀθήναι 1939 καὶ 1947 τ. 1—2 II, 29 ἔ. 35 ἔ. 55 ἔ. 90 ἔ. 111 ἔ. Πρβλ. I, 447 ἔ. 451 ἔ. Friedrich Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*. (Byz. Archiv. Heft 8) Leipzig—Berlin 1926 σ. 18 ἔ.

4. Πρβλ. Christopher Dawson, *The Making of Europe. An Introduction to the History of European Unity*. London 1932, ἰδίᾳ σ. 150 ἔ.

τως ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν Χαλιφῶν ἐπὶ τοσοῦτον ἀνεπτύχθησαν αἱ ἑλληνικαὶ σπουδαὶ παρὰ τοῖς Ἄραβιν, ὥστε οἱ Βυζαντινοὶ ἠσθάνοντο ἑαυτοὺς ἐν ὑποδεεστέρῳ μοίρῳ τῶν Ἀράβων. Μία εὐγενὴς ἀμίλλα ἤρχισε τότε νὰ γεννᾶται εἰς τὴν ψυχὴν τῆς μεμορφωμένης μερίδος τῶν Βυζαντινῶν, ἥτις ἔδωκε καὶ τὴν πρώτην ᾠθῆσιν εἰς πνευματικὴν ἀνάνηψιν¹.

β) Τὸν ἰδιωτικὸν δὲ ζῆλον τῆς πνευματικῆς τάξεως ἤλθε νὰ ἐνισχύσῃ ἡ ἡγέτις τάξις τοῦ Βυζαντίου, ἐπὶ κεφαλῆς ἧς ἴστατο ὅλη ἐκείνη ἡ σειρά τῶν φιλομούσων ἡγεμόνων, οἵτινες ἀπὸ τῶν μέσων τῆς Θ' ἑκατοντ. ἐκάθησαν ἐπὶ τοῦ βυζαντιακοῦ θρόνου. Οὗτοι διὰ τῆς ἐξαιρετικῆς εὐνοίας αὐτῶν πρὸς τὰ γράμματα, μεγάλως συνέτεινον εἰς τὴν καλλιέργειαν καὶ ἀνάπτυξιν τῶν ἐπιστημῶν.

Ὁμολογητέον ὅμως ὅτι καὶ ἡ θεία Πρόνοια, ἥτις καθ' ὅλην τὴν μακροαῖωνα Ἱστορίαν τοῦ ἡμετέρου Ἔθνους πάντοτε ἐν καιρῷ τῷ πρόποντι ἀνεδείκνυε τὰς μεγάλας ἐκεῖνας προσωπικότητας, αἵτινες ἐμελλον νὰ κατευθύνωσι τὰς τύχας τοῦ ἡμετέρου Ἔθνους καὶ καθοδηγήσωσι τὸ πηδάλιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐν μέσῳ κινδύνων καὶ σκοπέλων πολλάκις παραπορευομένης, συνήργησεν εἰς τὴν ἀνάδειξιν μεγάλων προσωπικοτήτων, ἱκανῶν ὅπως διαφωτίζωσι καὶ παιδαγωγῶσι τὸ ἔθνικόν καὶ ἐκκλησιαστικόν πλήρωμα.

Πρῶτος ὁ δραστήριος καὶ ἱκανώτατος πολιτικὸς ἀνὴρ Βά ρ δ α ς², κηδεμῶν (862/6) τοῦ Μιχαήλ Γ' (842—867), φέρει τὴν τιμὴν ὅτι ἀνύψωσε πάλιν τὴν σπουδὴν τῆς κλασσικῆς παιδείας διὰ τῆς ὑπανδρύσεως τοῦ Πανδιδάκτορος ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐν ἔτει 863, ἀναθέσας τὴν διεύθυνσιν αὐτοῦ εἰς τὸν περιφημον «φιλόσοφον» καὶ «μαθηματικόν» Λέοντα, τὸν μητροπολίτην Θεσσαλονίκης³. Ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς λοιπὰς μεγάλας τῆς ἐπικρατείας πόλεις οὐχὶ μικρὸν ἐμερίμνησε διὰ τῆς ἰδρύσεως Σχολῶν, ἐν αἷς τοὺς ἱκανωτέρους τῆς ἐποχῆς του διδασκάλους διωρίσατο, ὅπως διδάσκωσιν

1. Πρῶτος ὁ Γίββων ἐν τῇ γνωστῇ Ἱστορίᾳ του: *The History of the Decline and Fall of the Roman empire*, ed. J. B. Pury, London 1923 τ. 1—7, VI, κεφ. LIII σ. 104 ὑπεστήριξε τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἀραβικῆς παιδείας ἐπὶ τὴν τοῦ Βυζαντίου. Ἄλλ' ἡ γνώμη αὕτη σήμερον περὶ ἐπίδρασεως ἢ ἐξαρτήσεως ἀμφισβητεῖται. Πβλ. Fuchs μν. ἔ. σ. 18. Ἀναντίρρητος ὅμως εἶναι ἡ ἐξ ἀνταγωνισμοῦ πρὸς τοὺς Ἄραβας δημιουργηθεῖσα εὐγενὴς ἀμίλλα εἰς πνευματικὴν ἀνόρθωσιν ἐν Βυζαντίῳ.

2. Πβλ. J. B. Bury, *A history of the Eastern Roman empire from the fall of Irene to the accession of Basil I.* (802 L, 867). London 1912, ἰδίᾳ σ. 439 ἔ. Fuchs, μν. ἔ. σ. 18 ἔ. Vasiliev, μν. ἔ. I, 359 ἔ. 389 ἔ. καὶ ἰδίᾳ 476 ἔ. Ἀμάντου, μν. ἔ. I, 447 ἔ.

3. Περὶ Λέοντος ὄρα: Γενέσιον 98, Θεοφάνην 185, Συμεῶνα Μάγιστρον 640, Κεδρητὸν II, 165, Ζωναράν III, 399 (ἐκδ. Bonn). Πβλ. Fuchs σ. 18)19.

ἐπ' ἀμοιβῇ, ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου καταβαλλομένη. Τὸν Βάρονα εἰς τὰς ὑπὲρ τῶν γραμμάτων προσπαθείας αὐτοῦ ὑπεστήριξε πρώτιστα πάντων ὁ σοφώτατος Φώτιος, ὁ οἰκουμενικὸς Πατριάρχης¹. Οὗτος μάλιστα διὰ τὴν μεγίστην ᾧθησιν, ἦν πρὸς μελέτην τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ γενικῶς πρὸς ἀνακαίνισιν τῆς παιδείας ἔδωκε, δύναται δικαίως νὰ θεωρηθῇ ὁ ἀναμορφωτὴς τῆς τε θεολογικῆς καὶ τῆς θύραθεν παιδείας τῆς μεταγενεστέρως βυζαντιακῆς περιόδου, ὡς τῆς παλαιότερας πρόδρομος καὶ ἀναμορφωτῆς ὀρθῶς ὁ χαλκέντερος Ὡριγένους θεωρεῖται².

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς παιδείας καθόλου ἀπὸ τοῦ Θ' αἰ. καὶ ἐφεξῆς ἐν Βυζαντίῳ. Εὐνόητον δὲ τυγχάνει ὅτι σὺν τῇ ἀναπτύξει τῆς κλασσικῆς παιδείας παραλλήλως καὶ πολλάκις συνδεδευσμένως προέβαινε καὶ ἡ τῆς θεολογικῆς παιδείας εἰδικώτερον ἀνάπτυξις καὶ προαγωγή. Καὶ αὕτη ὀφείλει τὴν προαγωγήν της κυρίως εἰς τὴν ἀνανεώσιν τῶν κλασσικῶν σπουδῶν. Διότι δι' αὐτῶν ὁ ὑπὸ τῆς ἐγκλωπιωθείσης τὰς ἀριστοτελικὰς ἀρχὰς Ἐκκλησίας εἰς ἀφάνειαν τεθεῖς Πλάτων, ἀνασύρεται καὶ πάλιν ἐπὶ τὴν τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως σκηνήν. Τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα τίθενται καὶ πάλιν ἐπὶ τάπητος. Νέα ζῶη καὶ κίνησις ἤρχισεν ἐπὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ πεδίου ἐμφανιζομένη. Ἦδη ἐν αὐτῇ τῇ ἐνάτῃ ἑκατοντ. δεινὴ ἠγέρθη ἔρις μεταξὺ τῆς ἀριστοτελικῆς καὶ τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν περὶ τούτου λεγομένων ἐν τῷ Χρονικῷ Γεωργίου τοῦ Ἀμαρτωλοῦ, ὅστις ὀπαδὸς διατελέσας τῆς Ἀκαδημίας, καταφέρεται σφόδρα κατὰ τῶν Περιπατητικῶν³. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἐν τῇ γεννηθείσῃ φιλοσοφικῇ πάλῃ τὸ πρακτικὸν τοῦ Φωτίου πνεῦμα, ἥμιστα πρὸς τὴν ποίησιν καὶ τὴν θεωρίαν ῥέπον, συνετάχθη ἔξ ἀρχῆς μετὰ τοῦ Σταγειρίτου καὶ τῶν μεταγενεστέρων αὐτοῦ ὀπαδῶν, Πορφυρίου, Ἀμμωνίου καὶ δὴ καὶ πρὸ πάντων—ἐφ' ὅσον περὶ ἐκκλησιαστικῶν δογμάτων ἐπρόκειτο, μετὰ τοῦ Δαμασκηνοῦ. Παρατηρητέον ὅμως ὅτι ἐκ διαλειμάτων κατηργάζετο καὶ οὗτος, συνειδῶς ἢ οὐ ἀδιάφορον, ὑπὸ τῆς αἴγλης τῆς πλατωνικῆς ἰδεολογίας. Ἀντιθέτως ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Ἀρέθας κατὰ τὸν Ι' αἰ. διεκρίθη διὰ τὴν προτίμησιν αὐτοῦ πρὸς τὴν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν⁴.

1. Fuchs σ. 21 ἔ.

2. N. Jorga, Histoire de la vie byzantine (Empire et civilisation). Baccarest 1934 τ. 1—3 II, 106 ἔ.

3. Edde Murlalt, Χρονικὸν σύντομον Γεωργίου μοναχοῦ, τοῦ ἐπίκλην Ἀμαρτωλοῦ, παρὰ Migne 110, 125/37.

4. Fr. Überweg, Grundriss der Geschichte der Philosophie der patristischen und scholastischen Zeit, herausg. von Matthias Baumgartner, Berlin 1915^ο, Teil II, 354 ἔ. Περὶ τῆς φιλοσοφικῆς κινήσεως ἐν Βυζαντίῳ ὄρα: K. Prächter, ἐν Byz. Zeitschr. 18 (1909) 516/38, ἰδίᾳ σ. 533 ἔ. Τοῦ αὐτοῦ,

Ἡ βυζαντινὴ Θεολογία γενικῶς προσέλαβε μὲν τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν, ἀλλὰ δὲν ἠρνήθη παντελῶς τὴν πρὸς τὴν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν καὶ δὴ καὶ τὸν Νέον Πλατωνισμὸν προτέραν αὐτῆς σχέσιν, ὅπερ οὐκ ὀλίγον συνέβαλεν εἰς τὴν καθόλου θεολογικὴν γραμματειακὴν πρόοδον. Ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἡ βυζαντινὴ Θεολογία ἐχαρακτηρίσθη ἀπὸ φιλοσοφικῆς ἀπόψεως σχολαστικῆς Θεολογίας¹, ἔχουσα μάλιστα ὑπὲρ ἑαυτῆς τὸ δεδομένον ὅτι προηγείται κατὰ τινὰς ἑκατονταετηρίδας τῆς σχολαστικῆς τῆς Δύσεως, ἐφ' ὅσον ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός, ᾧ τινι ἠκολούθησαν ἅπαντες οἱ δογματικοὶ τῆς μεταγενεστέρας βυζαντιακῆς περιόδου, ἀπετέλεσεν, ἀπὸ τοῦ ΙΒ' ἰδίᾳ αἰῶνος, τὴν κυρίαν πηγὴν τῆς τοσαύτην ἀνάπτυξιν λαβούσης σχολαστικῆς τῆς Δύσεως. Διὰ τὸν λόγον δὲ τοῦτον ὁ Δαμασκηνὸς ὠνομάσθη καὶ πατὴρ τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας².

Καὶ ὅτι μὲν ἡ ἐπὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ πεδίου συζήτησις οὔτε νῦν οὔτε καὶ μετὰ ταῦτα κατάρθωσε νὰ παραγάγῃ τι τὸ ἄξιον λόγου θεολογικὸν ἰδίᾳ ἔργον, τῶν μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν ἐκπροσώπων μετὰ φανατισμοῦ ἐμμενόντων εἰς τὴν παράδοσιν τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας τὸ δόγμα κυρίως ἔλαβε τὴν ὀριστικὴν αὐτοῦ διατύπωσιν καὶ μορφὴν, εἶναι γνωστὸν καὶ οὐδεμίαν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτησιν³. Ἄλλ' ὅτι καὶ μόνῃ ἡ ἔρις περὶ τὰ τοῦ εἴδους τούτου ζητήματα ἠρέθιζε τὸ ἐνδιαφέρον καὶ συνέτεινεν, ἔστω καὶ εἰς τὴν ἐξ ἐναντίου, συγγραφὴν γραμματειακῶν ἔργων, εἶναι ἐπίσης ἀναμφισβήτητον.

Ἐκτὸς τῶν ἐπὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ πεδίου διαφερόντων, μεγίστην ὄψησιν εἰς πλουσίαν παραγωγὴν θεολογικῶν ἔργων ἔδωκε καὶ ἡ κατὰ τὸν Θ' αἰ. ἐπελθοῦσα ρῆξις τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς. Ἀπειράριθμα εἶναι τὰ ἀντιρρητικὰ ἔργα, ἅτινα ἔκτοτε ἐγράφησαν, μάλιστα περὶ τοῦ κυριωτάτου ζητήματος, τοῦ χωρίζοντος τὰς δύο Ἐκκλησίας, τῆς ἐκπορεύσεως δηλ. τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ (Filioque)⁴. Τὰ πλεῖστα δὲ τῶν

Beziehungen zur Antike. B. Z. 19 (1910) 314 ἔ. Τοῦ αὐτοῦ, Christlich—neuplatonische Beziehungen, B. Z. 21 (1912) 1—27. Τοῦ αὐτοῦ, Michael von Ephesos und Psellos, B. Z. 31 (1931) 1—12. Περαιτέρω βιβλιογραφίαν ὄρα ἐν Κ. Γ. Μπόνη, Ἰωάννης ὁ Σιφιλίνος. Ἀθήναι 1937 (Byz.—neugriech. Jahrb. Nr. 24) σ. 128, ὑπόσημ.

1. Πρὸβλ. Ἰ. Καρμίρη, Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου «Σοῦμα Θεολογική». Ἐν Ἀθήναις 1935, τ. Α', σ. 20/1.

2. Ἐσσελιγκ—Σακελλαροπούλου, μν. ἔ. σ. 199.

3. Πρὸβλ. P. Hildebrand Beck O. S. B., Vorschung und Vorherbestimmung in der theologischen Literatur der Byzantiner (Pont. Institutum Orientalium Studiorum, Piazza Santa Maria Maggiore 7, Roma 128). Roma 1937. (Orientalia Christiana Analecta 144. σ. 84—112 καὶ ἰδίᾳ σ. 89):

4. M. Jugie, Origine de la controverse sur l'addition du Filioque au Symbole. Revue sciences philos, et theol. 28 (1939) 369/85.

ἔργων τούτων κείνται ἀνέκδοτα ἐν τοῖς χφφ. τῶν διαφόρων Βιβλιοθηκῶν ¹. Αἱ ἀντιρρητικαὶ αὐταὶ διενέξεις, αἱ στηριζόμεναι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εἰς ἐξεζητημένους καὶ λεπτολόγους θεολογικοὺς συλλογισμοὺς μετὰ παραθέσεως ἀπειρών χωρίων ἐκ τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς σεβαστῆς ὑπ' ἀμφοτέρων τῶν μερίδων ἐκκλησιαστικῆς ἀρχαιότητος, ἠρεθίζον τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ πολὺν περισσότερον, ἀφ' ὅσον ἡμεῖς σήμερον φανταζόμεθα καὶ τὰ ἔργα τοῦ εἰδούς τούτου εὗρισκον πολὺν περισσοτέρους ἀναγνώστας ἢ ὅσους ὑποθέτομεν ἡμεῖς σήμερον, ὅτε εἰς οὐδενὸς λογίου τὴν κεφαλὴν ἔρχεται ἡ ἰδέα τὰ νεκρὰ ταῦτα κατασκευάσματα νὰ φέρῃ εἰς τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος, ἐξάγων ἐκ τοῦ κοινοῦ τῶν Βιβλιοθηκῶν. Ἡ σπατάλη αὕτη τῆς σοφίας οὐδένα μὲν τῶν ἀντιθέτων ἔπειθε, οὐχ ἦττον ὅμως ἐνίσχυε τὸν φανατισμὸν ἐπὶ τὴν ὀρθότητα τῆς κατὰ τοῦτον ἢ ἐκεῖνον τὸν τρόπον ἐκτιθεμένης πίστεως. Τοῦτο δέ, διότι οἱ ἀντίπαλοι εἶχον, ὅπως μὴ πεισθῶσιν, ἰσχυροὺς λόγους ἐντελῶς ἀλλοτρίους πρὸς τὸ συζητούμενον θέμα. Καὶ οἱ λόγοι οὗτοι ἦσαν κυρίως ἡ διατήρησις τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ παραδόσεως. Ἐκ τούτου δ' ἀκριβῶς ἐξηγεῖται καὶ τὸ ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐριδος ταύτης ἦτο οὐχὶ ἡ προσέγγισις, ἀλλ' ἡ ἐπαύξεισις τῆς μεταξὺ τῶν ἀντιθέτων μερίδων ἀπεχθείας καὶ ἡ ἔτι μείζων διάσπασις αὐτῶν. Τὸ φαινόμενον δὲ ἐνὸς Βέκκου, Πατριάρχου Κων/πόλεως (1275 - 1293), τρις ἀλλάξατος γνώμην καὶ ὅτι τῆς ἀνθενωτικῆς, ὅτε δὲ τῆς ἐνωτικῆς μερίδος ἐχομένου, δεικνύει πασιφανῶς ὅτι τὸ κίνητρον τῶν κορυφαίων ἰδία ὑποστηρικτῶν τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης μερίδος ἦτο κυρίως ἐθνικὸν καὶ οὐχὶ τόσον θρησκευτικόν. Ὅτε ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου Μιχαὴλ ὁ Παλαιολόγος (1261/82), εἰς δεινὴν θέσιν εὗρισκόμενος, ἀνέμενεν, ὡς μόνην σωτηρίαν, βοήθειαν ἐκ τῆς Δύσεως, ὁ Βέκκος ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν ὅτε ὅμως οὔτε ἡ προσδοκωμένη βοήθεια ἦλθε καὶ αὐτὸς ἐκθρονασθεὶς ἐξωρίσθη, μετέβαλε γνώμην καὶ ἐκηρύχθη ἐναντίον τῆς ἐνώσεως.

Ὅπως ποτ' ἂν ἦ ἡ πλουσία αὕτη παραγωγὴ ἀντιρρητικῶν ἔργων ἀπὸ τοῦ Θ' αἰ. καὶ ἐφεξῆς δεικνύει τὴν ἐνυπάρχουσαν ζωὴν ἐν τοῖς κόλποις τῆς βυζαντινῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν δύναμιν τῶν θεολόγων τῆς ὑπ' ὄψιν ἐποχῆς πρὸς δρᾶσιν καὶ ἀντίδρασιν κατὰ πάσης ἔξωθεν ἀπειλῆς ἐθνικῆς τε καὶ θρησκευτικῆς.

Οὐχὶ ὀλιγότερον σπουδαία εἶναι καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς Ἀσκητικῆς καὶ Μυστικῆς ἐμφανισθεῖσα ἀπὸ τοῦ Θ' αἰ. καὶ ἐφεξῆς πλουσία φιλολογικῆ παραγωγὴ. Ἡ ἀπότομος ἀνάπτυξις τοῦ ἀσκητικοῦ βίου κατὰ τὴν περίοδον ταύτην συνέτεινε εἰς τὴν παραγωγὴν πλήθους ἀσκητικῶν καὶ μυστικῶν συγγραμμάτων, κατ' ἀντίθεσιν μάλιστα πρὸς τὴν παλαιὰν περιό-

1. Πρβλ. E. Herman, *Le cause storiche della separazione della chiesa greca secondo le più recenti ricerche*. Scuola Catholica 68 (1940) 128/39.

δον τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας, καθ' ἣν ἡ ἐπικράτησις τοῦ μοναχικοῦ πνεύματος, μηδεμίαν ἐπιτρέποντος συζήτησιν ἐπὶ τῶν τεθεσπισμένων δογματικῶν καὶ ἠθικῶν ζητημάτων, ἕνεκα τῆς φανατικῆς, ἣν πρὸς τὴν παράδοσιν εἶχε προσκολλήσεως (Traditionalismus), θεωρεῖται ὡς μία τῶν πολλῶν αἰτιῶν τῆς παρακμῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας. Κατὰ τὴν ἀπὸ τῆς Θ' ἑκατοντ. ὅμως καὶ ἐφεξῆς περίοδον, τοῦναντίον συνέβη. Ἐν τῷ προσώπῳ τῶν σπουδαιότερων ἀσκητῶν ἡ Ἀσκητικὴ καὶ ἡ Μυστικὴ Θεολογία εὗρον τὴν μεγαλυτέραν αὐτῶν ἀνάπτυξιν¹. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι τὸ καθ' ὅλην τὴν μεταγενεστέραν βυζαντιακὴν περίοδον ἐπικρατήσαν πνεῦμα τῆς εἰς τὴν παράδοσιν προσκολλήσεως, εἰς πάντα τὰ εἶδη τῆς θεολογικῆς γραμματείας κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐκφαινόμενον, διήκει καὶ εἰς τὰ ἀσκητικῆς καὶ μυστικῆς φύσεως γραμματειακά ἔργα. Ἄλλ' ὅτι περισσότερον τῶν λοιπῶν θεολογικῶν κλάδων ἢ τε Ἀσκητικὴ καὶ ἡ Μυστικὴ ἐμφανίζουσιν ἀξιόλογον ἀνεξαρτησίαν καὶ αὐτοτέλειαν, τοῦτο ὁμολογεῖται παρὰ πάντων τῶν εἰδικῶς ἐπὶ τοῦ ζητήματος ἀσχοληθέντων².

II.

Ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἐξεθέσαμεν τίνες ὑπῆρξαν οἱ σπουδαιότεροι λόγοι τῆς ἀπὸ τοῦ Θ' αἰ. ἐμφανισθείσης ἔν τε τῇ θύραθεν καὶ ἰδίᾳ τῇ θεολογικῇ γραμματείᾳ ἀκμῆς. Νῦν προβαίνομεν εἰς σύντομον ἔκθεσιν τοῦ περιεχομένου τῆς κατὰ τὴν περίοδον ταύτην θεολογικῆς γραμματείας.

Ὡς ἤδη ἐμνημονεύσαμεν ἡ ἀνάπτυξις τῆς κατὰ τὴν ὑπ' ὄψιν περίοδον θεολογικῆς γραμματείας προέβαινε κατὰ φύσιν προϊούσαν καὶ ἐνιαίαν. Καὶ θεωρεῖται μὲν ὑπὸ πολλῶν ὁ IB' κυρίως αἰ. ὁ χρυσοῦς, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν διαίρεσιν τῆς παλαιᾶς περιόδου, αἰῶν τῆς θεολογικῆς γραμματείας, ἀλλὰ τὰ πνευματικὰ ἐπιτεύγματα τῆς περιόδου ταύτης δὲν εἶναι τοιαῦτα, ὥστε νὰ δημιουργῶνται πᾶσαι ἐκεῖναι αἱ λογοτεχνικαὶ προὔποθέσεις πρὸς διαχάραξιν ὀριστικῶν ὁροθεσιῶν ἐποχῶν. Διὰ τοῦτο προκρίνομεν, ὅπως οἱ ἐκκλησιαστικοὶ τῆς περιόδου ταύτης συγγραφεῖς ἐξετάζονται ἐν συνδυασμῷ πρὸς τοὺς ἡγεμονεύσαντας οἴκους, ἀφοῦ, ὡς εἶδομεν, καὶ οἱ αὐτοκράτορες συνέβαλλον εἰς τὴν πνευματικὴν πρόοδον καὶ οὐκ ὀλίγον συνέτεινον εἰς τὴν δημιουργηθεῖσαν ἀκμὴν τῆς παιδείας. Ἐν ταῖς παραδόσεσι λοιπὸν ἡμῶν σκοπεύομεν νὰ ἐξετάσωμεν τοὺς ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς τοὺς ἀκμάσαντας: α) ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας (ca. 850—1050), β) ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν (ca. 1050—1250) καὶ γ) ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων (ca. 1250—1453).

1. Hnssey μν. ἔ. σ 158 ἔ. ἔ. καὶ 201)25.

2. Πρβ. Ehrhard παρὰ Krumbacher—Σωτηριάδη I, 275 ἔ.

Καὶ νῦν ἐπὶ τοῦ περιεχομένου τῆς θεολογικῆς γραμματείας τῆς ὑπ' ὄψιν περιόδου.

Ἐξ ὅτου ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΣΤ' αἰ. διὰ Λέοντος τοῦ Βυζαντινοῦ¹ οἱ ἀριστοτελικοὶ ὁρισμοὶ ἐτάχθησαν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς θεολογικῆς σκέψεως, ἐπαύσατο πλέον ἢ πρωτότυπος παραγωγή θεολογικῶν ἔργων, τῶν μεγάλων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων τοῦ Δ' καὶ Ε' αἰ. ἀποβάντων τῶν κυρίως ρυθμιστῶν τῆς θεολογικῆς θεωρίας καὶ σκέψεως. Οὕτως ἡ διαλεκτικὴ καὶ ἡ τῶν Πατέρων αὐθεντία ἀπέβησαν ἕκτοτε τὰ εἰς τὴν ὀφειτέραν βυζαντιακὴν περίοδον εἰσάγοντα στοιχεῖα καὶ τῶν ὁποίων κύριον γνώρισμα εἶναι ἡ εἰς τὴν παράδοσιν προσκόλλησις (traditionalismus). Καὶ τὸ πνεῦμα τοῦτο τῆς εἰς τὴν παράδοσιν προσκολλησεως διήκει δι' ὅλης τῆς βυζαντιακῆς περιόδου. Καὶ ἀποτελεῖ πράγματι τοῦτο τὸ κύριον μειονέκτημα τῆς βυζαντινῆς καθόλου λογοτεχνίας. Διὰ τοῦτο καὶ διεβλήθη ἡ βυζαντινὴ λογοτεχνία καὶ σφοδρῶς πολλὰκις ὑπὸ τινῶν ἐπιστημόνων—ἰδίᾳ παλαιότερων—κατηγορήθη. Ἄλλ' οἱ ταῦτα προσβέβουτες παρορῶσι τὴν ἀρχήν, ὅτι οὐδεμία κοινωνία δύναται ν' ἀνθήσῃ, ὅταν βαδίζῃ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῆς προόδου, ἀν δὲν ὑπάρξῃ καὶ μία ἀντίθετος συντηρητικὴ τάσις ἀναγκαιτίζουσα τὰς ὑπερβολὰς τῆς βιαίας κινήσεως. Καὶ ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ ἡ Ἀνατολὴ ἐγένετο τὸ ὑπόδειγμα τῶν Εὐρωπαϊκῶν Ἐθνῶν, ὥστε διὰ τῆς συντηρητικότητος αὐτῆς νὰ προλάβῃ καὶ ἀποσοβήσῃ τὴν πλήρη καὶ τελείαν ρῆξιν πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ οὐ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ὑπ' αὐτῆς διατηρήσεως συνεχοῦς δεσμοῦ πρὸς τὴν σεβαστὴν Ἀρχαιότητα, νὰ δημιουργήσῃ τὰς προϋποθέσεις διὰ τὴν προσέγγισιν καὶ κατανόησιν τοῦ πνεύματος τοῦ παρελθόντος. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς εὐγνωμοσύνη μᾶλλον ἢ μομφὴ καὶ ἐπὶ κρισις ὀφείλεται εἰς τὴν βυζαντινὴν λογοτεχνίαν². Ταῦτα πάντα ἔχοντες ὑπ' ὄψει δὲν θὰ θαυμάσωμεν ὅτι ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀπὸ τοῦ Θ' αἰ. καὶ ἐφεξῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας, ἐνῶ δὲν ἔλλείπουσι στάδια ἀκμῆς καὶ ἀναπτύξεως, δὲν δύναται ὅμως ταῦτα εὐκρινῶς καὶ ἀκριβῶς νὰ διαχωρισθῶσι καὶ καθορισθῶσι, χωρὶς προηγουμένως ν' ἀνατρέξῃ τις εἰς τὰ ἀρχαῖα πρότυπα καὶ γνωρίσῃ πρῶτον τὰ ἀρχαῖα κείμενα, ὅθεν οἱ συγγραφεῖς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἤντλουν, διὰ νὰ μελετήσῃ ὕστερον τὸ αὐτοπαράγωγον καὶ ἴδιον τῶν μεταγενεστέρων συγγραφέων. Ἄλλ' εἶναι πλάνη τὸ νὰ φαντάζηται τις τὴν βυζαντινὴν θεολογίαν ὡσεὶ

1. Ὅρα τὴν βιβλιογραφίαν ἐν: Δ. Σ. Μπαλάνου, Πατρολογία σ. 518, ὑπόσημ. 1. O. Bardenhewer V. 10 ἔ. Altaner, Patrologie σ. 330. Altaner—Mattei, Patrologia σ. 354 ἔ. M. Richard, Le traité «de sectis» et Léonce de Byzance, ἐν Rev. d'hist. ecclési. 35 (1939) 695—723.

2. Ἐσσελιγκ — Σακελλαροπούλου, μν. ἔ. σ. 196: «Οἱ Βυζαντινοὶ οὐδέποτε ἠναγκάσθησαν νὰ ἀνακυλύψωσι καὶ πάλιν τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, ὅπως ἠναγκάσθη νὰ πράξῃ ὁ Πετράρχης καὶ ἡ περὶ αὐτὸν πλειάς».

εἰς νάρκην καὶ λήθαργον ἢ καὶ ἀπονέκρωσιν περιπεσοῦσαν. Οὐ μόνον διότι ἡ Θεολογία ὑπῆρξεν ἀδιαλείπτως τὸ συνεχές καὶ προσφιλές ἀντικείμενον ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος, ἀλλὰ καὶ διότι οὐδέποτε ἀπ' αὐτῆς «ἔλειψαν γόνιμοι ἰδέαι καὶ νέαι ἐπιρροαί, αἱ ὁποῖαι ἂν καὶ μετὰ σταθερᾶς ἐπιμονῆς καὶ προβεβουλευμένως πάντοτε ἀπεκρούσθησαν, ἐπέδρασαν ὅμως ἐπὶ τῆς Θεολογίας»¹. Τοῦτο δὲ διαπιστοῦται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἐν τῇ ὀψιαιτέρᾳ βυζαντιακῇ λογοτεχνίᾳ καὶ θεολογίᾳ ἤκμασαν προσωπικότητες, δι' ἃς χωρὶς ὑπερβολῆν θὰ ἐκαυχῶντο οἱ ἐκπρόσωποι πάσης λογοτεχνίας.

1. Ἡ ἐξαιρετος τοῦ Φωτίου προσωπικότης κατὰ τὴν Θ' ἑκατοντ. διέλυσε τὴν ἀγλύν, ἣτις ἐξηπλοῦτο ἐφ' ὀλοκλήρου τῆς θεολογικῆς σκέψεως. Ἡ Σχολὴ τούτου στρέφει κυρίως τὴν προσοχὴν τῆς εἰς τὴν τῶν ἀρχαίων καὶ πρωτοτύπων πηγῶν ἔρευναν. Παρὰ δὲ τὴν ἣν ὁ Φώτιος διέβλεπε σπουδαιότητα ἐν τῇ ἐρευνῇ τῆς κλασσικῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος, δὲν ἀπετόλμησεν ἐν τοσοῦτῳ νὰ ἐξέλθῃ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ, ὡς πρὸς τὴν ἐλευθερίαν τῆς φιλοσοφικῆς ἐρεῦνης, κλοιοῦ. Κατὰ τὴν ἐποχὴν δὲ τοῦ Φωτίου, ἐκτὸς τῆς κατὰ τῆς Δύσεως δημιουργηθείσης Πολιτικῆς καὶ Ἀντιρρητικῆς, εἰς ἀξιόλογον ἀκμὴν ὑψοῦνται τὰ Συναξάρια καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορικὴ².

2. Ὀλίγα ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Φωτίου ἀληθὴς ὄργασμος παρατηρεῖται πρὸς τακτοποίησιν τοῦ προγονικοῦ πνευματικοῦ θησαυροῦ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν λογίων. Πόσον δὲ σπουδαία ἦτο ἡ ἄχρι τότε διασωθεῖσα πνευματικὴ κληρονομία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἀπέδειξεν αὐτὸς ὁ Φώτιος διὰ τοῦ πολυτίμου ἔργου του «Βιβλιοθήκη» ἢ «Μυριόβιβλος». Οὕτω παρ' ὁ Ἰ' αἰῶν, ὁ ὑπὸ τῶν μεγάλων ἐγκυκλοπαιδιστῶν Ἀρέθᾳ καὶ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου (921/53) κυρίως ἀντιπροσωπευόμενος, ὀρθῶς καὶ λίαν προσφωῶς ἐχαρακτηρίσθη, ὡς «αἰῶν τῶν μεγάλων ἐγκυκλοπαιδιστῶν»³. Μεταξὺ δὲ τῶν ποικίλων ἀνθολογιῶν, τῶν συνταχθεισῶν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ἐξέχουσιν, ὡς εἰκός, καταλαμβάνουσι θέσιν αἱ θεολογικοῦ περιεχομένου ἀνθολογίαι. Καὶ ἐνῶ αἱ ἐκ τῶν θύραθεν συγγραφέων ἀηρητισμένα ἀνθολογία μικρὰν εὐρον διάδοσιν, ἰδίᾳ μεταξὺ τοῦ ὄχλου καὶ τῶν ἀτελῶς πεπαιδευμένων, τὸνναντίον συνέβη μὲ τὰς θεολογικὰς Σειράς, τὰς θεολογικὰς Συλλογὰς καὶ τὰ θεολογικὰ

1. Ehrhard. παρὰ Krumbacher — Σωτηριάδῃ 1, 73. Πρὸβλ. Altaner — Mattei, Patrologia σ. 354 ἔ. M. Richard, Le traité «de sectis» de Léonce de Byzance. Rev. d'hist. eccl. 35 (1939) 695—723.

2. Beck μν. ἔ. σ. 122 ἔ. ἔ.

3. Σ. Κουγέα, Ὁ Καισαρείας Ἀρέθᾳς καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ. Ἀθήναι 1913. Fuchs μν. ἔ. σ. 20. Jorga μν. ἔ. II, 103. F. Diekamp, Analecta Patristika. Texte und Abhandlungen zur griechischen Patristik. (Orientalia Analecta 117) Rom, Pont. Institutum Oriental. Studiorum 1938 σ. 230/36.

Ἐπανθίσματα. Αἱ θεολογικαὶ Ἀνθολογίαι συνελέγοντο ἀκριβῶς δι' ἐποικοδομητικούς καὶ πρακτικούς σκοπούς καὶ χάριν τῶν πολλῶν καὶ δὴ δι' εὐκόλον τοῦ κοινοῦ χρῆσιν. Τὸ πλῆθος δὲ τοῦ εἴδους τούτου τῶν Ἀνθολογιῶν ἀποδεικνύει τὴν μεγάλην αὐτῶν διάδοσιν μεταξὺ τῶν πολλῶν, οἵτινες ἐφλέγοντο κυριολεκτικῶς ὑπὸ τοῦ ζήλου τοῦ ἐντρυφᾶν ἐν τοῖς θεολογικοῖς ζητήμασιν.

Ἄλλὰ καὶ ὁ αἰὼν οὗτος τῶν ἐγκυκλοπαιδιστῶν εἰς τὸ βάθος δὲν ἀποτελεῖ ἢ ἀπλήν συνέχειαν τῶν τάσεων καὶ διαφορῶν τοῦ προηγουμένου, περὶ μὴ ἐκτροπῆς δηλ. διὰ φιλελευθέρων φιλοσοφημάτων ἔξω τῶν τεθεσισμένων ὀρθοδόξων ἀληθειῶν. Τὸ μόνον ἄξιον λόγου τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι ὅτι ὁ Ἀρέθας πρῶτος διέρρηξε τὸν φραγμὸν τῆς ἐποχῆς τῶν ἐν Νικαίᾳ Πατέρων καὶ ἀνέτρεξε ἐν τὴν φιλολογικὴν παραγωγὴν τῶν Ἀπολογητῶν τοῦ Β' καὶ Γ' αἰῶνος.

3. Ἀπὸ τοῦ ΙΑ' ὅμως αἰῶνος ἤρχισεν ἐμφανιζομένη ποιὰ τις ἀναμορφωτικὴ τάσις ἐπὶ τε τοῦ φιλοσοφικοῦ καὶ τοῦ θεολογικοῦ πεδίου μὲ κύριον ὑποκινήτην καὶ ἐμπνευστήν τοῦ πολυῖστορα Μιχαήλ Ψελλόν¹. Ἄλλ' αἱ ἀνακαινιστικαὶ τοῦ Ψελλοῦ τάσεις δὲν κατώρθωσαν νὰ κατισχύσωσι τοῦ κρατοῦντος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ συντηρητικοῦ πνεύματος· τοῦναντίον δεινὸν ἤγειρον ἀγῶνα καὶ μεγάλην ἐδημιούργησαν ἀντίδρασιν, ἐπὶ κεφαλῆς ἧς προΐστατο ὁ φίλος καὶ σπουδαστὴς τοῦ Ψελλοῦ οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Ἰωάννης Ξιφιλῖνος². Οὕτως ἀκαρπὸς παρήλθε καὶ ἡ δοθεῖσα νέα ὄθησις εἰς τὴν Θεολογίαν, ἧτις ἀγαπᾷ ἀκόμη νὰ περιστρέφεται πρὸς τὴν Ὀμιλητικὴν καὶ τὰ Συναξάρια, ἐνῶ συγχρόνως νέαν ζωὴν ἀνελάμβανεν ὁ κατὰ τῶν Λατίνων ἀγών. Τὸ σπουδαιότερον δὲ γνώρισμα τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι ὅτι ἀναθάλλει ἡ Μυστικὴ Θεολογία³, ἐκπροσωπομένη ὑπὸ δύο ἐξεχόντων ἀνδρῶν, τοῦ Συμεῶν τοῦ νεωτέρου Θεολόγου⁴ καὶ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ Νικήτα Στηθάτου⁵.

4. Ἐν τῷ μεταξὺ τὰ ριφθέντα ὑπὸ τοῦ Ψελλοῦ σπέρματα ἤρχισαν παράγοντα τοὺς πρώτους αὐτῶν καρπούς ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰωάννου Ἰταλοῦ⁶. Ἀλλὰ τὰ βίαια τοῦ Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ (1081-1118)

1. Πρβλ. J. M. Hussey μν. ε. σ. 73 ἔ. ε. Beck μν. ε. σ. 90 ἔ. ε.

2. Ὅρα Κ. Γ. Μπόνη, Ἰωάννης ὁ Ξιφιλῖνος. Ἀθήναι 1937 σ. 128 ἔ. ε.

3. J. M. Hussey, ἐνθ. ἀν. σ. 201/25.

4. J. M. Hussey, αὐτόθι. Πρβλ. I. Hausherr - G. Horn. Un grand Mystique byzantin. Vie de Syméon le Nouveau Théologien par Nicétas Stéthatos. Orientalia Christiana XII (Ἰουλίου καὶ Σεβρίου 1938) Nr. 45.

5. A. Michel, Humbert und Kerullarios. Paderborn 1930 II, 343 ἔ. ε. 356 ἔ. ε. Τοῦ αὐτοῦ, Die vier Schriften des Niketas Stethatos über die Azymen. Byznt. Zeitschr. 35 (1935) 308/36.

6. J. M. Hussey σ. 89-102. Beck σ. 93 ἔ. Πρβλ. L. Oeconomus, La vie religieuse dans l'empire byzantin au temps des Comnènes et des Anges.

μέτρα κατὰ τῶν νέων τάσεων τῆς φιλοσοφίας, ἀναστέλλουσι κατ' ἀνάγκην πᾶσαν ἀνακαινιστικὴν διάθεσιν. Ἡ κατ' ἐντολὴν δὲ τοῦ αὐτοκράτορος συνταχθεῖσα ὑπὸ τοῦ Εὐθυμίου Ζιγαβηνοῦ¹ «Πανοπλία δογματικὴ» εἶναι, οὕτως εἰπεῖν, τὸ ἐπιστέγασμα τοῦ ἐπικρατήσαντος ἐκκλησιαστικοῦ πνεύματος. Παρὰ ταῦτα ἢ ἐπὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ ἐδάφους δημιουργηθεῖσα ἀντίθεσις φιλοσοφικῆς καὶ θεολογικῆς σκέψεως, ἐξηκολούθει ὑφισταμένη. Ἐκ τούτου καὶ ὁ ἐπίσκοπος Μεθώνης Νικόλαος², ὑπεραμυνόμενος τῆς τῶν Πατέρων ἀυθεντίας καὶ τῶν ἁγίων Γραφῶν, δριμὺν συνετάξατο ἔλεγχον κατὰ τῶν νέων πλατωνικῶν, ἐπὶ τοῦ θεολογικοῦ πεδίου, ἐμφανισθεισῶν τάσεων³. Ὁ ὑπὸ τοῦ Νικήτα Χωνιάτου⁴ συνταχθεὶς «Θησαυρὸς Ὁρθοδοξίας» δίδει πλήρη εἰκόνα τῶν προκληθεισῶν θεολογικῶν συζητήσεων. Καὶ μαρτυροῦσιν ἀληθῶς αἱ συζητήσεις αὗται τὴν ἐν τῷ πεδίῳ τῆς Λογματικῆς ἀναξωπυρρηθεῖσαν ζωὴν καὶ σκέψιν, ἀλλ' ἅμα καὶ ἀποδεικνύουσι τὴν ἀδυναμίαν τῶν Ἑλλήνων Θεολόγων ν' ἀποδυθῶσιν εἰς φιλοσοφικοὺς ἀγῶνας.

5. Ὁ ΙΒ' αἰὼν κυριαρχεῖται ὑπὸ τῆς ἐπιβλητικῆς, ὅσον καὶ εὐγενοῦς φυσιογνωμίας τοῦ πολυμαθοῦς Εὐσταθίου⁵, Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, ὁ ἐμπνευσμένος οὗτος Ἱεράρχης διακρίνεται οὐ μόνον διὰ τὴν ἀμφιλαφῆ αὐτοῦ παιδείαν καὶ τὴν μεγίστην ᾄθησιν, ἣν προσέδωκεν εἰς τε τὰς ὀμηρικὰς σπουδὰς καὶ τὴν θύραθεν παιδείαν, ἀναδειχθεὶς ὁ κατ' ἔξοχὴν φιλόλογος τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν ἀκραιφνῆ θεολογικὸν αὐτοῦ ζήλον πρὸς μεταρρύθμισιν καὶ βελτίωσιν τοῦ καταπεπτωκότος μοναχικοῦ βίου⁶. Τὸ χαρακτηριστικὸν δὲ γνώρισμα τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι ὅτι ἀναθάλλει ἢ Ἐρμηνευτικὴ καὶ εἰς μεγίστην ἀκμὴν ἐξικνεῖται, ἐνῶ ἢ Ἀσκητικὴ, ἢ Ὀμιλητικὴ καὶ τὰ Συναξάρια δευτερευούσης ἔτυχον προσοχῆς.

6. Ἄλλ' ἢ ὑψίστη ἀκμὴ τῶν θεολογικῶν γραμμάτων σημειοῦται κατὰ τὴν ΙΔ' ἑκατοντ., ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων. Τὰ πρῶτα σπέρματα πνευματικῆς ἀναγεννήσεως, ἅτινα ὁ πολυίστωρ Ψελλὸς ἀπετόλμησε νὰ σπείρη ἤδη τὸν ΙΑ' αἰῶνα, ἤρχισαν νῦν ἀποδίδοντα τοὺς πρῶτους αὐτῶν

Paris 1918. E. Stéphanou, Jean Italos - L'immortalité de l'âme et la résurrection. Echos d'Orient 32 (1933) 413/28.

1. Beck σ. 18 ἔ. 29 ἔ. 51 ἔ. ἔ. Πρβλ. F. Chalandon, Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081—1118). Paris 1900.

2. Beck, ἐνθ' ἀν. Οεοονομος, ἐνθ' ἀν. G. G. Buckler, Anna Comnena. Oxford 1929 σ. 166 ἔ. ἔ.

3. Ἄλλ' ἢ νεωτέρα κριτικὴ ἀπέδειξεν ὅτι ὁ Νικόλαος, ὡς πρότυπον εἶχε τὴν κατὰ τοῦ νέου πλατωνικοῦ Πρόκλου πραγματεῖαν Προκοπίου τοῦ ἐκ Γάζης. Πρβλ. Beck, σ. 93.

4. Beck σ. 19 ἔ.

5. Jorga II, 39/42.

6. C. H. Diehl, La société byzantine à l'époque des Comnènes. Paris 1929 σ. 48 ἔ.

καρπούς. Οἱ συγγραφεῖς τῆς περιόδου ταύτης προσβλέπουν πρὸς τὰ ἀρχαῖα αὐτῶν πρότυπα μὲ περισσότερον ἀνεξάρτητον ὄμμα, ἀποτολιμῶνται εἰκασίαι πλειότερον καὶ συγγότερον ἢ ἄλλοτε, μεταβάλλονται ἀφόβως τὰ χωρία τῶν συγγραφέων τὰ μὴ παρέχοντα ἐπαρκῆ ἔννοιαν, ἐπιχειρεῖται διόρθωσις τῆς παραδόσεως πρὸς ἀπαλλαγὴν ἐξ ἀνεγνωρισμένων σφαλμάτων καὶ γενικῶς παρατηρεῖται αὐτενεργὸς διάθεσις πρὸς ἀνάπτυξιν καὶ ἐρμηνείαν τῆς παραδόσεως τοιαύτη, ὁποῖα ἐν ἴσῳ μέτρῳ οὐδέποτε πρότερον ἐνεφανίσθη καὶ ἦτις εἰς προγενεστέρως ἐποχὰς τυχὸν ἐμφανισθεῖσα, θὰ ἐχαρακτηρίζετο ἀσφαλῶς ὡς ἰεροσυλία καὶ βεβήλωσις. Καὶ ἡ σχετικὴ αὕτη τῆς σκέψεως ἀνεξαρτησία ἐμφανίζεται οὐ μόνον ἐν τῷ πεδίῳ τῶν θύραθεν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Θεολογίᾳ. Ῥεύματα θεολογικῶν ἰδεῶν ἤρχισαν βαθμηδὸν ἐμφανιζόμενα καὶ κινούμενα, οὐχὶ δὲ σπανίως καὶ πρὸς ἄλληλα συγκρουόμενα καὶ ἀντιμαχόμενα. Ἡ παλαιὰ ἔνωσις ἐν τῷ κατὰ τῶν Λατίνων ἀγῶνι ἤδη ἐμφανίζεται ὑπὸ τὴν διπλῆν ὄψιν δύο ἀντικρὺς ἀντιμαχομένων μερίδων, τῶν Ἀνωθενωτικῶν καὶ τῶν Ἐνωτικῶν. Ἐκ τῆς διαμάχης δὲ ταύτης ἀπέρρευσε νέα σειρὰ ἀντιρρητικῶν τοῦ εἴδους τούτου συγγραμμάτων, ἦτις καὶ νέαν ὄψιν προσέδωκεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν δογματικῶν καὶ λοιπῶν διαφορῶν Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Τὰς τάσεις δὲ ταύτας τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς εἰς αὐτενεργὸν δράσιν καὶ εἰς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῶν ἐπιδράσεων τῆς Σχολαστικῆς Θεολογίας τῆς Λύσεως, αἵτινες διὰ τῶν Σταυροφόρων εἶχον εἰσδύσει εἰς τὴν Ἀνατολήν, διαβλέπει τις εὐκρινέστερον ἐν τῇ κατὰ τὸν ΙΔ' ἀκριβῶς αἰῶνα ἐμφανισθεῖσῃ ἔριδι περὶ τῶν Ἑσυχαστῶν¹ ἦτις ὀρθότατα ἐχαρακτήρισθη, ἀφ' ὑψηλοῦ θεωρουμένη, ὡς «ἀντίδρασις τῆς ἐθνικῆς ἑλληνικῆς Θεολογίας κατὰ τῆς εἰσβολῆς τῆς δυτικῆς Σχολαστικῆς»². Ὅτι δὲ πράγματι τότε ἡ Δυτικὴ Σχολαστικὴ ἤρξατο εἰσαγομένη εἰς τὴν ἑλληνικὴν Θεολογίαν, μικρὸν καὶ κατ' ὀλίγον τὸν ἐπηγερασμὸν αὐτῆς ἀσκοῦσα ἐπ' αὐτήν, τοῦτο κάλλιον παντὸς ἄλλου διαφαίνεται καὶ ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς μεταφραστικῆς δραστηριότητος τοῦ Μαξίμου Πλανούδη³ καὶ τοῦ Δημητρίου Κυδωνῆ⁴, πολλὰ τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου συγγράμ-

1. O. Tafrali, Thessalonique au quatorzième siècle. Paris 1913 σ. 170—203. Πρβλ. Γρηγ. Παπαμιχαήλ, Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς. Περουπόλις-Ἀλεξάνδρεια 1911. Mönch Wassilij—P. Hugolin Landvogt. O. E. S. A., Die asketische und theologische Lehre des hl. Gregorios Palamas (1296—1359). (Das östliche Christentum. Heft 8) Würzburg 1939.

2. Erhard παρὰ Krumbacher—Σωτηριάδης I, 76. Ἐσσελιγκ—Σακελλαροπούλου σ. 269/70. Πρβλ. Ἱ. Καρμίρη, Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου «Σοῦμμα Θεολογική». Ἐν Ἀθήναις 1935 σ. 32 ἐ. 38 ἐ. 44 ἐ.

3. Krumbacher—Σωτηριάδου I, 192/β. II, 272—279.

4. Démétrius Cydonès, Correspondance. Text inédit, établi et traduit par G. Cammelli. (Collection Byzantine de l'Association Guillaume Budé) Pa-

ματα μεταγλωττισάντων. εἰς τὴν Ἑλληνικὴν. Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ οἱ λοιποὶ τῆς Θεολογίας κλάδοι ἔτυχον κατὰ τὴν ὑπ' ὄψιν ἐποχὴν οὐχὶ μικρᾶς καλλιέργειας. Οὕτως ἀνεπτύχθησαν, ἐκτὸς τῆς Δογματικῆς καὶ Ἀντιρρητικῆς, ἡ Ἑρμηνευτικὴ, ἡ Ὀμιλητικὴ, ἡ Μυστικὴ Θεολογία καὶ τὰ Συναξαρία.

7. Ἄλλ' ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς ΙΕ' ἑκατοντ. ἡ συγγραφικὴ τῶν θεολόγων δρασίς περιστρέφεται κατὰ προτίμησιν καὶ πάλιν περὶ τὴν κατὰ τῶν Λατίων πάλιν. Καὶ ἡ κατὰ τῶν Λατίων αὕτη πολεμικὴ διήρκεσε καὶ μετὰ τὴν πτώσιν τῆς Κων/πόλεως. Μὲ τὴν ὑψωσιν δὲ τῆς ἡμισελήνου πάμπαν τὸ τῶν Μουσῶν σύμπλεγμα ἐφυγαδεύθη ἐκ τῆς Βυζαντίδος καὶ νέαι ἐντελῶς συνθῆκαι ἐδημιουργήθησαν διὰ τὴν ζωὴν καὶ τὴν δράσιν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας.

Ἐὰν νῦν ἐπιθυμοῦμεν νὰ δώσωμεν τὸν οὐσιώδη χαρακτηρισμὸν τῆς Θεολογίας τῆς ὀψιαιτέρας βυζαντιακῆς περιόδου, θὰ ἐλέγομεν ὅτι αὕτη ἐμμένει εἰς τὰ παραδεδομένα καὶ μετὰ φανατισμοῦ κρατεῖται τῶν τεθεσπισμένων ἀληθειῶν. Τὸ πνεῦμα τοῦτο τῆς εἰς τὴν παραδόσιν προσκολλησεως, ἀρχὴν λαβὼν ἐκ δογματικῶν προϋποθέσεων ἐξετάθη βαθμηδὸν εἰς πάντα τὰ εἶδη τοῦ γραπτοῦ λόγου οὕτως, ὥστε αἱ γνῶμαι τῶν μεγάλων Πατέρων νὰ ἔχωσι πρωτεῦον κύρος προκειμένου οὐ μόνον περὶ δογματικῶν ἀλλὰ καὶ ἀντιρρητικῶν καὶ ἐρμηνευτικῶν ζητημάτων. Καὶ εἰς αὐτὰ δὲ τὰ ἀπὸ τοῦ ἀμβωνος ἐκφωνούμενα θέματα μόλις κατορθοῦτο ἀπομάκρυνσις ἐκ τῶν ἀπαξ ὑπὸ τῶν μεγάλων Πατέρων λεχθέντων. Ἄλλὰ καὶ εἰς τὰ ἠθικὰ καὶ τὰ ἀσκητικῆς φύσεως ζητήματα καὶ τὰς κανονικὰς καὶ λοιπὰς γνωματεύσεις τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς ἰσχὺν εἶχεν ἡ τῶν μεγάλων Πατέρων αὐθεντία. Οὐ μόνον ὁ μέγας Φώτιος κηρύττει ὅτι «ὑβρίζει Πατέρας ὁ παρὰ τὴν ἐκείνων φωνὴν λέγων»¹ καὶ «δεῖ τὰ τεθέντα φυλάσσειν καὶ Πατράσι τέκνα δίκαιόν τε καὶ ὄσιον πειθαρχεῖν»², ἀλλὰ καὶ πάντες σχεδὸν οἱ μετ' αὐτὸν ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἀναγκάζονται πολλάκις ρητῶς νὰ δη-

ris 1930 σ. V έ. G. Mercati. Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Melitiniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV. (Studi e Testi 56) Città del Vaticano 1931 σ. 514/21 καὶ 283—425.—Περὶ τῆς μεταφραστικῆς δραστηριότητος τοῦ Δημητρίου Κυδῶνη καὶ ἄλλων Βυζαντινῶν λογίων, τοῦ Μανουὴλ Καλέκα, Χρυσολογᾶ κ. ἄ. ὅρα ἐπίσης τὴν περιληπτικὴν μὲν, ἀλλ' ἐπὶ ἱστορικῶν τεκμηρίων στηριζομένην μελέτην τοῦ B. Altaner, Die Kenntnis des Griechischen in den Missionsorden während des XIII. und XIV. Jahrh. Ein Beitrag zur Vorgeschichte des Humanismus. Zeitschr. f. Kirchengesch. III, 4 (=53) (1934) 456/93 καὶ ἰδίᾳ σ. 465/68.

1. I. N. Βαλέττα, Φωτίου ἐπιστολαί. Ἐν Λονδίῳ 1864, ἐπιστ. Β', σ. 194.

2. Αὐτόθι, ἐπιστ. Γ', σ. 160.

λώσωσι τὴν ἐκ τῶν μεγάλων Πατέρων ἐξάρτησιν αὐτῶν¹.

(Συνεχίζεται)

1. Ἡ εἰς τὴν παρὰ δόξιν προσκόλλησις (traditionalismus) τῶν Βυζαντινῶν Θεολόγων, περὶ ἧς τόσον συχνὰ ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος, δεόν νὰ μὴ ἐκλαμβάνηται μόνον στατικῶς, ἤτοι ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς δεσμεύσεως καὶ νὰ μὴ κρινῆται μόνον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σημερινῶν κριτηρίων τῆς Ἐπιστήμης, ἀλλ' ἀντικειμενικῶς νὰ θεωρῆται καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀντιλήψεων τῆς τότε ἐποχῆς ὡς πρὸς τὴν ἀξίαν τοῦ πνευματικοῦ προγονικοῦ θησαυροῦ. Τότε καὶ ἡ σκοπιμότης τῶν εὐγενῶν συλλογῶν τῆς ὀψιαιτέρας βυζαντινῆς περιόδου θὰ ἐκτιμηθῇ κατ' ἀξίαν καὶ πολὺ ἐπιεικέστερον θὰ κριθῇ ἢ ἀπὸ τῶν παλαιότερων συγγραφέων ἐξάρτησις αὐτῶν. Διότι κύριος σκοπὸς τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων ἦτο ἡ παντὶ σθένει διατήρησις τοῦ ὠραίου καὶ ἀφθάστου παρελθόντος, ἡ ἀναβίωσις καὶ ἀναζωοπύρησις τῶν ὑψηλῶν θεολογικῶν, δογματικῶν καὶ ἠθικῶν, τούτου διδαγματικῶν, ἡ ἀναγνώρισις καὶ διάδοσις τῆς ἀξίας τῶν μεγάλων ἔργων τῶν μεγίστων προσωπικοτήτων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἐπίδρασις τῆς ἀφθάστου ἠθικῆς διδασκαλίας τῶν μεγάλων Πατέρων ἐπὶ παντός τοῦ πληρώματος τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Πόσον δικαιοτέροι εἰς τὰ συμπεράσματά των θὰ ἦσαν αὐστηροὶ τινες ἐπικριταὶ τῆς ὀψιαιτέρας βυζαντινῆς Θεολογίας, ἐὰν τὸν ὄντως στενὸν θρησκευτικὸν χαρακτῆρα τοῦ πνεύματος τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς ταύτης ἔκρινον καὶ ἀπὸ τῆς, ὡς ἀνωτέρω ἐξετέθη, σκοπιᾶς! [Βεβαίως ἡ φανατικὴ προσκόλλησις εἰς τὸ παρελθὸν καὶ ἡ δεσμευτικὴ ἀπὸ τούτου ἐξάρτησις παρακαλοῦνι συνήθως τὴν μεγάλην πρόοδον καὶ τὸν πολιτισμόν. Ἄλλ' ἡ παντελής ἀπὸ τοῦ παρελθόντος διάρρηξις δημιουργεῖ ἔτι φοβερώτερα ἐπακόλουθα, ἀνυπολογίστου ζημίας πρόξενα διὰ τὴν ἠθικὴν κυρίως τῆς κοινωνίας πρόοδον καὶ ἀνάπτυξιν. Μάλιστα προκειμένου περὶ θρησκευτικῶν ἀληθειῶν, δογματικῶν τε καὶ ἠθικῶν, ὁ κλονισμὸς περὶ αὐτὴν τὴν Πίστιν θ' ἀποβῇ ἀναπόφευκτος, ἐὰν ὡς βάσις τῆς ἐρμηνείας καὶ ἀναπτύξεως αὐτῶν τεθῇ ἡ ἀνθρωπίνῃ λογικῇ καὶ ἡ φιλελευθέρα, ἔξω παντός δογματισμοῦ τοῦ παρελθόντος ἔρευνα καὶ ἐξέτασις αὐτῶν (liberalismus). Ἄς μὴ ἀπατώμεθα λοιπόν! Ἡ συντηρητικὴ διάθεσις καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἐξάρτησις εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὴν διατήρησιν τῶν ἐπὶ τῆς πείρας στηριζομένων ἠθικῶν ἀρχῶν καὶ τῶν ἐξ ἀποκαλύψεως θρησκευτικῶν ἀληθειῶν. Ἡ ἀληθὴς πρόοδος ἔγκειται οὐχὶ εἰς τὴν καταπολέμησιν παντός παλαιοῦ, ὡς ὀνειδισμὸς ἀποβλήτου ἀλλ' εἰς τὴν εὐγενῆ ἀξιολόγησιν τοῦ παρελθόντος, τὴν μετὰ σεβασμοῦ διατήρησιν αὐτοῦ καὶ τὴν ὁρμὴν πρὸς ἀνακάλυψιν καὶ κάρπωσιν αὐτοῦ κατανόησιν τοῦ νέου, τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ ὠραίου, ἐπὶ τῶν ὁποίων ὀφείλει νὰ στηρίζεται ἡ ἀληθὴς πρόοδος καὶ ὁ ἀνώτερος πολιτισμὸς.